

Katea ez da eten

ANDOLINI: EUSKARAZ ETA PLAZEREZ

Argitaratu: Santurtziko Udala
Inprimatu: Grafo, S.A.

ISBN: 978-84-922910-1-4
Lege gordailua: BI-2266-08

Hirugarren kate maila

Andolin Eguzkitza. Euskaraz eta plazerez	89
--	----

LEKUKOTASUNAK

Maite Abarrategi. Andolin irakasle gaztea.....	97
Joseba Agirreazkuenaga. Andolinegaz solasaldian azken urtean.	
Andolinen mintegia. Andolin Eguzkitza Bilbao gogoratuz.....	101
Felix Aranburu. Oroitzapenaren oroitzuz eta ohorez.....	111
Andoni Arenaza	115
Fernando Arriola. Sentsazioak.....	117
Gotzon Bilbao. Dagoeneko urte bat.....	119
Edurne Eguzkitza Bilbao. Santurtziarra eta euskalduna	123
Josu Eguzkitza Bilbao. Esateko neukana	125
Iraide Ibarretxe Antuñano. Andolin gogoan	127
Mamarigako kultur etxea. Andolin Eguzkitza	129
Roberto Moso. Euskarari gutuna (Andolinen omenez)	133
Gorka Olalde	137
Roberto Olalde. Andolin Eguzkitzaren anekdota bat	139
Kontxi Onaindia.....	141
Jose Mari Pastor. Munstroa humanoa zen oso.....	143
Maixabel Rodríguez Iriarte	147
Juanan Sanabria.....	149
Haizea Uribe Larrea. A. E.	151
Iñaki Urkijo. Bihotz Gaztea eta Andolin	153

POLITIKA

Andolin Eguzkitza. Eskutitza	159
Xabier Larena. Elkarrizketa burutugabea	161

LAUGARREN KATE MAILA

Gabriel Aresti. Munstro bat, bi munstro.....	169
--	-----

SAIAKERA

Beatriz Fernández Fernández. Andolin gogoan.....	173
Fernando Mendiola eta Inazio Mendiola. Frankismoaren esklaboen	
bizipen eta narrazioak: santurtziarrak Erronkari ibarrean (1939-1941).....	177
Joseba Felix Tobar-Arbulu. Andolini, maitasunez:	
Teologiatik Euskal Herriaren independentziara	189
Andolin Eguzkitza. Gabriel Arestiren prosa	219

Hilik dauden idazle santurtziar batzuen ekarpena

Jose Angel Etxebarria. Euskalerrian, euskera debekatua!	
Esanak ederrak eta egiñak pobreak.....	229
Jenaro Urtiaga.....	231

BUKAERA

Frankismoaren esklaboen bizipen eta narrazioak: santurtziarrak Erronkari ibarrean (1939-1941)

Fernando Mendiola eta Inazio Mendiola

1. Nondik datoz Erronkarira heldu diren batailoiak?¹

50 urte baino gehiago pasatu dira. 1940ko uztailaren egun batean Frantzia-ko mugatik hurbil zegoen herri batera heldu ginen. Bidaia merkantziatarako kamioetan egin genuen, txerriak bezala pilaturik. Jendeak harriturik begiratzen zuen, ea ze motatako hazienda ekartzen zuten. Frontoi eder baten aurrean gelditu, eta fusilekin armaturik zeuden eskolta soldaduek jaisteko agindu ziguten, eta guk laster obeditu genuen, agindua bi aldiz errepikatua izan baino lehen. Kanpora salto egin genuen, pixka bat ibiltzeko gogoz. (Mariano Cantalapiedra, Santurtzi).²

Horrela hasten da Mariano Cantalapiedra oroimen idatzia, *Roncal* izenekoa. Aspaldi bizi da Mamariga auzoan Mariano, eta santurtziarra sentitzen da jadanik. Duela urte batzuk bere oroimen batzuk idazteari ekin zion, eta hortik atera zen *Roncal* izenekoa idatzia, argitaratu gabe mantentzen dena. Bertan jasotzen da Erronkari ibarrean pasaturikoa, derrigorrezko lanen batailo batean zigorturik, 38. *Batallón Disciplinario de Soldados Trabajadores* delakoan, hain zuzen ere.

Idazlan horrekin hasi gara gu gure artikulua, eta Marianoren oroimenetatik abiaturik azalduko dugu nola ireki zuten errepide bat milaka prisionero antifaxistek Nafar Pirinioetan, Erronkari, Bidankoze eta Igari herrien artean. Bi mila bostehun inguru prisionero aritu ziren lanean errepide horretan 1939 eta 1941 urteen artean, eta horietariko bostehun bat bizkaitarrak izan ziren, Celestino García Salaberría, Eduardo Bóveda Ortiz de Zárate, Pedro Campos Chávarri, eta Mariano Cantalapiedra santurtziarrak barne, baina dena den, gehiago izan litezke bertan aritutako santurtziarrak³.

¹ Eskerrak eman nahi dizkiegu bere testigantza eskaini diguten frankismoaren prisionero guztiei, eta bereziki Mariano Cantalapiedra eta Celestino García Santurtziarrei. Beraiei esker izan da posible ikerketa hau, eta haiei eskainia dago. Gainera, gure herriko memoria antifaxista berreskuratzeko saio hau Andolin Eguzkitzarentzako omenaldi gisa aurkeztu nahi dugu.

² Jatorrizko testua erdaraz dago: *Han pasado más de 50 años. Un día del mes Julio del año 40, llegá-bamos a un pueblo cerca de la frontera francesa. El transporte lo hicimos en camiones de carga ha-cinados como cerdos. La gente miraba extrañada y pensarían la clase de ganado que traían. Paramos frente a un frontón hermoso y, la escolta de soldados armados con fusiles nos indicaron que bajaría-mos, cosa que no esperamos a que repitiesen otra vez la orden. Saltamos a tierra con ganas de esti-rar las piernas.* (Mariano Cantalapiedra, Santurtzi).

³ Artxibategi Militarretan ez bezala, Igari, Erronkari eta Bidankozen bertan aurkitu ahal izan ditugu gure ikerketa aurrera eramateko prisioneroen zerrendak, eta garaiko dokumentuek bi mila eta bostehun beharturiko langile aipatzen badute ere, herri horietako Udal Artxibategietan mila prisionero-ren izen abizenak baino ez dira agertzen. Jakin badakigu falta direnen artean 300 inguru bizkaitarrak izango zirela, eta horregatik diogu santurtziar gehiago egon litezkeela. Ikerketa Edurne Beaumonte-kin batera ari gara egiten, eta horren emaitza dira bibliografian aipaturiko artikulua. Gainera, las-ter horren inguruko liburua ere plazaratuko dugu.

Erronkari aldera joan baino lehen gerra garaian prisionero hartuak eta kontzentrazio eremuetara eramanak izan ziren. Kontzentrazio eremu frankistek ez dira naziena bezain famatuak, eta zalantzarik gabe, ez zen bertan aplikatu naziek aurrera eraman zuten genodizio orokorrik. Hala ere, logika faxista berarekin izan ziren eraikiak, eta aholkulari naziak ere ibili ziren lehenengo eremu frankistak antolatze lanetan. Eremu horietan ezagutu zuten prisioneroek faxismoaren bidegabekeria, eta bertan sailkatuak izan ziren. Erregimen frankistarekiko leialtzat hartzen zituztenak, ejertzito frankistara pasatzen ziren; "arriskutsuegiak" zirenak espetxerako bidean jarri zituzten, horietariko asko fusilatuak izateko; eta erdibidean "desafekto" gisa sailkatutakoak: erregimenarekiko desleialak, baina talde politiko, sindikal edota errepublikako ejertzitoan erantzukizunezko posturik izan gabe. Azken hauentzat derrigorrezko lanen batailoiak antolatu ziren.

Frankismoak ahalegin berezia egin zuen bere preso eta prisioneroen lana aprobetxatzeko, eta horretarako bide legal ezberdinak erabili zituen, 1937an aterra zen dekretu berezian oinarriturik, "*Preso eta prisioneroei lan egiteko eskubidea ematen dion dekretua*"⁴, hain zuzen ere. Horrez geroztik bi bide nagusi zabaldu ziren derrigorrezko lanak antolatzeko.

Alde batetik espetxean zigorra betetzen ari ziren presoena lana dugu, eta horientzat antolatu zen 1938an *Sistema de Redención de Penas por el Trabajo* delakoa. Sistema horren bidez presoek zigorren zati bat kentzen zitzairen zeregin ezberdinetan lan egiteko prest baldin bazeuden.

Beste aldetik, kontzentrazio eremuetan sorturiko *Batallones de Trabajadores* delakoak daude, 1937tik aurrera antolaturik. Batailoi horietan delitu konkreturik egotzi ez baina erregimenarekiko "desafekto" bezala sailkatuak izan ziren prisioneroak sartu zituzten, eta mota ezberdinetako lanak egitera behartu zituzten. Sistema horren pean ia 100.000 prisionero aritu ziren derrigorrezko lanak egiten 1940ko hasierako hilabeteak arte, Javier Rodrigo historialariaren arabera⁵. Urte horretan, baina, batailoiek berrantolaketa prozesua jasan zuten, izena aldaturik, (orain *Batallones Disciplinarios de Soldados Trabajadores* izena hartu zuten⁶) eta horietan 20 eta 25 urte bitarteko gazteak baino ez ziren aritu, gazte "desafektuak" berriro ere, nolabaiteko soldaduska berezi eta gogorra egitera zigortuak izan zirenak. Batailoi hauek ere lan ezberdinak egiteko erabili ziren (aireportuak, errepideak, burdinbideak...), eta bertan aritu ziren 45.000 mila gazte, estatu osoan, *Jefatura de Campos de Concentración y Batallones Disciplinarios* egituraren barnean.

Horietako batean heldu ziren Erronkarira Celestino, Eduardo eta Mariano, 1940an, baina ordurako beste hiru batailoiak arituak ziren errepide hori irekitzen 1939tik aurrera, eta horietako batean, 106 Langile Batailoian, aritu zen Pedro Cam-

⁴ Dekretua 1937ko maiatzean argitaratu zen, honako izenarekin: *Decreto del Nuevo Estado concediendo el derecho al trabajo a los prisioneros y presos políticos y fijando la justa remuneración a ese trabajo y su adecuada distribución*.

⁵ Javier Rodrigoren liburuak dira kontzentrazio eremu frankisten inguruko ikerketa nagusiak. Ikuspegi orokor hauei, dena den, guri inguruko bi eremuen inguruko monografiak ere gehitu behar zaizkie, Mirandako (Fernández López, 2003) eta Laingraitzeko (Monago Escobedo, 1998) eremuen ingurukoa.

⁶ BDST izenekoaren ezaugarri legalen inguruko informazio gehiago eskuratzeko, ikusi gure beste lana: Beaumont eta Mendiola, 2005.

pos Chávarri santurtziarra. Haiekin batera, beste 2500 antifaxistek, estatuko toki ezberdinetatik ekarriak, (andaluziarrak, euskaldunak, katalanak, gaztelarrak...) eta ideologia ezberdinetakoak (errepublikazaleak, abertzaleak, sozialistak, anarkistak, komunistak, desertoreak...) jasan behar izan zuten frankismoaren esklabutza nafar Pirinioko haran horietan. Jatorri eta ideologia ezberdina izanda ere, gehien gehienek amankomuneko zerbait zeukaten: Francok emandako estatu golpearean aurrean Errepublika garaiko giro itxaropentsua defendatu izana.

2. Kontzentrazio eremuak: oroimenaren beharra

*Sinestezina da gizakion gorputzaren erresistentzia, batez ere Francoren gerra prisioneroen kasuan. Francoren Langile Batailoiak alemaniarren prisionero eremuak baino okerragoak izan ziren. Espainian ez zen erre-laberik egon, baina eman ziguten tratua okerragoa izan zen. Aberkideak ginen, eta ez zuten hori errespetatu. Jurdutarrak izan bagina, bat ere ez ginatekeen bizirik aterako. Jadanik guzti hori ia pasaturik dago, baina zerbait antolatu beharko litzateke gertatu zena gogorarazteko eta konparazioak egin ahal izateko*⁷. (Mariano Cantalapiedra, Santurtzi).

Zaila da sufrimendua neurtzea, eta zailago izaten da sufrimenduaren konparazioak egitea. Askok, beharbada, ez dira ados egongo Marianoren iritziarekin, ikusita zenbat milioi pertsona hil zituzten nazien kontzentrazio eremuetan, baina dena den, gure ustez Marianoren hausnarketek bi elementu garrantzitsuetan asmatu egiten dute. Alde batetik kontutuan hartu behar dugu harreman estua egon zela agintari frankista eta nazien artean, eta horrek kontzentrazio eremuetan ere izan zuen bere eragina, frankistek Alemaniako aholkulariak izan baitzituzten kontzentrazio eremuak antolatzeko. Beste aldetik, memoria aldarrikatzen du Maria-nok, ahanzturaren aurka oroimenaren alde egiten du, Alemaniako eremuetatik bizirik atera ziren prisioneroek bezala.

Izan ere, nazien exterminio eremuen gainean mehatxu bikoitza zabaltzen zen. Alde batetik, heriotza ekoizten zuen lantokiaren mekanismoak elikatzen zituen neurririk gabeko sufrimendua, eta bestetik ahanzturaren arriskua. Horrela, hitza eta oroimena kendu nahiko zioten sufrimenduari, inork ere infernu horretako esperientziaren berri eman ez dezan. *Los hundidos y los salvados* bere liburuaren hasieran SSetako kideek prisioneroei esaten zieten ekartzen digu gogora Primo Le-vik (2001b: 9): “Aztarnaren bat geldituko balitz ere, zuetako baten bat bizirik aterako balitz ere, jendeak ez du sinistuko kontatu nahi izango duzuen. Zuen hitzak izugarriak izango dira, eta ez dira sinesgarri suertatuko. Aliatuen propaganda direla esango dute herritarrek, eta gureak sinistuko dituzte, den dena ukatuko dutenak. Gu geu izanen gara Lageren historia idatziko dugunak.”

Horrela, zitala babesten duen ezkutu bihurtzen da ahanztura, gertatu denaren ukazioa, lekukoaren hitza galarazten duena. Ahanzturak amildegi batera jaurtitzen gaitu, non bide ezberdinetatik etorriak gezurra, autokonplazientzia,

⁷ Jatorrizko testua: *Es increíble la resistencia del cuerpo humano y, sobre todo, si es prisionero de guerra de Franco. Tuvo Franco batallones de trabajadores peor que los campos alemanes de prisioneros. No se emplearon los crematorios en España, pero el trato fue peor, éramos compatriotas y no lo respetó. Si llegamos a ser judíos no deja uno vivo. Ya se ha pasado casi todo, pero siempre tiene que haber algo para recordar aquello y hacer comparaciones.*

beldurra, sufrimendua berriro ez azalaraztearen nahia eta lotsa ere elkartzten diren. Ahanztura horren aurka, beraz, lekukoaren hitza altxatzen da, hitz edo idatzi nahi duen lekukoaren hitza, isiltasuna hautsi nahi duen lekukoaren oroimena. *La Especie Humana* liburuan, kontzentrazio eremuen askapenaren momentua deskribatzen du Robert Antelmek; soldaduak harriturik gelditzen dira gorputz ahulduen izuaren aurrean, nonahi agertzen den heriotzaren aurrean: *“Beldurgarria benetan!” Esaten du soldaduak, eta hau esan eta gero prisionero batzuk kontutari hasten dira, eremuan sufritutakoaren berri ematen. Prisioneroa etengabe ari da hizketan, eta soldadua, hasieran adi badago ere, geroxeago ez dio kasurik egiten amaitzen ez den hitz jarioari.* Eta etenik ez duten hitz horiek dira, hain zuzen ere, zainduak, entzunak, oroituak izan behar direnak, hitz horiek direlako ahaztura galarazten dutenak, ahazten dutela ahaztu duten gure gizarte amnesikoetan jadanik ohikoa bihurtu zaigun ahanztura.

Arrazakeriaren aurka egin duen monumentuan hauxe bera azpimarratzen du Jochen Grez artista alemaniarra. Sarrebruckeko kale harritatu batean, Alemanian 1939an zeuden hilerri judutarrak bezainbesteko galtzada-harri altxatu zuen eta haietan hilerri baten izena idatzi zuen. Beranduago, galtzada-harriak berriro bere tokian jarri zituen, inskripzioa beheko partean zutela, monumentua ikusezina gelditzeko. Horrela, kale horretatik monumentuaz ohartu gabe ibil gaitezke, *monumentu ikusezinen plaza* idatzita duen plaka ikusten ez badugu. Horren bidez, gure iragana estaltzen duen ahanzturaren gainean gabiltzala ohartarazten digu Grezek, memoria baino isiltasuna lehenetsi dugula. Kontzentrazio eremuetako izuak, beraz, berriro ere garaile ateratzen da, izuaren aurkako memoria gure gizartearen oinarri bihurtzen ez den neurrian.

Ez dugu, gainera, nolanahiko iragana ahazten. Azken batean kontzentrazio eremuak gizakia torturatzeko, manipulatzeko, berarekin esperimenezko, zapaltzeko eta hiltzeko tokiak izan dira. Giza izaera iraintzeko egon den tokirik nabarmenetakoak ari gara ahazten, eta irain horrek, ofentsa horrek, Leviren esanetan, *“hori jasan behar dutenen gorputza eta arima suntsitzen ditu, pertsona horiek zitaldu, eta beranduago itzali egiten ditu; zapaltzaileen gainean infamia loratzen du, eta bizirik atera direnengan milaka moduetan agertzen den gorrotoa pizten du, mendeku, ukazioa, nekea edota etsipen gisa”* (Levi, 2001a: 9).

Nazien exterminio eremuek edota kontzentrazio eremu frankistek, bakoitza bere moduan eta intentsitate ezberdinarekin, Levik aipaturiko ofentsa edota irain hori sortzen dute, eta horrengatik ezin dira ahaztuak izan, ezin dira isilpean mantendu, ofentsa hori errespetua eta oroimena behar duelako. Azken urteotan memoria historikoa berreskuratzearen izeneko ekimenen zein ikerketen bidez ofentsa hori ahanzturaren mundutik erreskatatu nahi izaten dugu, bizirik atera zirenei hitza emanez, eta sufrimendua deskribatzen digun hitz jarioari bidea irekiz. Gainera, ekimen horiek gure egunerokotasunaren parte den ahanzturaren geografia ziztrina ere azalarazten dute, kontzentrazio eremuak izan ziren eta gero beste erabilpenak izan duten tokien historiaren gainean argia emanez.

Memoria horrek, lekukoaren hitzek, ez dute ofentsa ezabatuko, ez dute mina deuseztatuko, baina gutxienez sufrimendua jasan behar izanari ez dio ahanz-

turaren ignominia gehituko. Lekukoaren hitzaren etengabeko jarioarekin, behar-bada, munduarekiko nolabaiteko konfiantza berreskuratu, eta beldurra zein nekearen kontrako babeslekua eraiki ahal izango genuke.

3. Bekatarien lan merkea aberria berreraikitzeke

*Lan esku merkea, esklaboen izerdiarekin. Lan guztia pikatxoia, pala, eskorga eta otzaratxoekin egiten zen, errepide peoien modura, eta horrela egunak, hilabeteak, urteak. Mendiari kentzen zitzaiona beheko aldeetara jaisten zen, errepidearen zabalera betetzeko. Mendiaren ebakidurak 250 metro luze baino gehiago izango zuen, zabalera bigarren mailako errepide batekoaren antzekoa zen, eta Erdiko aldean 10 metrotako altuera pasako zuen. Inurritegi bat ematen zuen, gehienok gerritik gora biluzik, etengabeko mugimenduan*⁸. (Mariano Cantalapiedra, Santurtzi).

Horrela ematen zituzten egunak Erronkari eta Zaraitzura bidalitako prisioneroek. Lana zen eguneroko kontua, lan gogorra gehienetan, eta lanean ematen zuten eguneko ordu gehienak. Marianok esan bezala, pikatxoia eta pala ziren tresna nagusiak, eta horiekin joan ziren, poliki poliki, mendia irekitzen eta errepidearen kaxa zabaltzen. Gainera, agindutako lana betetzen ez zuenak aparteko zigorra izaten zuen askotan, errepide berean baina beste batailoi batean (BDST 6) zebilen Andrés Millánek gogoratzen duten bezala

Batzuek harria txikitzen zuten, beste batzuek lurra ateratzen zuten palarekin, eta beste batzuek eskorga batekin bazterrera eramaten zuten. Batzuetan lan kopuru finkoa agintzen zuten, eta bukatzen ez zuenak gauen joan behar zen, fusilarekin apuntatzen zion zentinela atzean zuela, lana bukatzeko. (Andrés Millán, Huéscar, Granada)

Félix Padín bilbotarrak ere ongi gogoratzen du lanaren nekea, askotan gaixotasun iturria izaten zena: *Lana gogorra zen, eta gogorrago egiten zen beharturik eta gaizki trataturik egonda. Gerran baino okerrago pasatu genuen Erronkarin, eta gosse gehiago pasatu ere. Dena eskuz egiten zen. Barrenatu ere bai, hiru metrotako barrerekin. Lan hori egiten zuen laguna tuberkulosiz gaixotu zen. Somorrostro aldekoa zen, eta gaixorik egonda ere lan egitera behartzen zuten, ospitalera bidali zuten arte, non berehala hil zen. Aberria eta kaudilloaren alde hil egin zen?*⁹

Gainera, lanerako arropa askotan falta zen, batzuetan prisioneroek arropa horiek janaria lortzeko erabiltzen zutelako, eta beste askotan ejertzitoko sumistroak ailegatzen ez zirelako. Horrela, behin baino gehiagotan prisioneroek ez

⁸ Jatorrizko testua: *Mano de obra barata con sudor de esclavos. Todo aquello se realizaba a base de pico y pala, el carretillo y los cestos como los camineros, y así, días, meses y años. Todo lo que se comía a la montaña se acarrea hasta los lados más bajos para formar el ancho de la carretera. El corte de la montaña sobrepasaría los 250 metros de longitud por la anchura de una carretera de segundo orden, y la altura en su parte media pasarían los diez metros. Aquello parecía un hormiguero. La mayoría desnudos de cintura para arriba y en movimiento continuo.*

⁹ Félix Padín-en memoriak, argitaratu gabekoak. Jatorrizko testuan: *El trabajo era duro, más se hacía al ser obligados y maltratados, diré que la pasamos mucho peor y con más hambre que durante la guerra. Todo se hacía a mano, barrenar con barras hasta tres metros. El compañero que hacía este trabajo cayó enfermo de tuberculosis, era de la parte de Somorrostro, enfermo como estaba, le seguían obligando a trabajar, cuando salió de aquel al Hospital fue para morir. ¿Murió por la causa y su caudillo?* (Félix Padín).

zuten botarik, eta konponketa bereziak egin behar izaten zuten lanera joateko, Sebastián Erdoiza durangarrak gogoratzen duen bezala:

Nik, ortusik eta, bueno! kristonak pasaten neban! Ortusik eta, oinetakorik ez. Mantie be bai ta, hankan loturik junda naz ni beharrera. Oinetakoak emoten euskuen, baina ortusik gelditzen zana, bertan gelditzen zan. (...) Hotza eiten eben han, mekaguen! (Sebastián Erdoiza, Durango-Bizkaia).

Hauek ziren, beraz, frankismoaren esklaboen lan baldintzak, eta horrela erai-ki ziren gerra ondoko azpiegitura asko. Azken finean, frankisten arabera “Espainia suntsitu zutenek Espainia berreraiki behar zuten”, haien bekaturen ordainean. Ru-fino Orozco galdakarrak ere gogoratzen du Erronkariko apaizaren jarrera: “*Apai-za mendira etortzen zen sermoia botatzera eta orduan esaten zigun gu gaiztoak ginela, eta lanaren bidez gure bekatuak erredimitzen ari ginela. Horrela mintzatzen zitzaigun, eta guk entzun eta isildu behar! Gaiztoak ginen...*”

Aitzaki horretaz baliatuz, 150.000 inguru gizon eta emakumek lan ezberdi-nak egin zituzten Espainian zehar. Beren ekarpena funtsezkoa izan zen gerra on-doko ekonomiarako, nahiz eta oraindik kalkulu definitiboak ematen duen ikerketarik bukatu ez egon. Zalantzarik gabe, fama gehien izan duen eraikun-tza “*El valle de los Caídos*” izenekoa da, baina honetaz aparte askoz gehiago dau-de, eta ekonomikoki garrantzi handiagokoak. Zalantzarik gabe, hauen artean Behe Guadalquivirreko Ubidea azpimarratzekoa da, inguruko herrietan *El Canal de los Presos* izena hartu duena. 160 kilometrotako ubidea da, eta bertan 10.000 langile baino gehiago aritu ziren 1940 eta 1962 artean¹⁰. Bertako lurjabeek irabazi itzelak lortu zituzten, beren latifundioak ureztatze-ko aukera izanda, baina horiek ez ezik, enpresa askok hartu zuten preso- en lanaren profita. Horien artean etekin izuga- rriak lortu zituzten eraikuntzako bi enpresa azpimarratu behar dira, *Banús* eta *Dragados y Construcciones*, baina horietaz gain beste asko daude.¹¹

Euskal Herrian ere derrigorrezko lanen bidez jarri ziren martxan gerraoste-ko enpresa edota azpiegitura asko, baina lan horien mapa islatzeko ikerketa osa- turik falta da oraindik. Bizkaian, esaterako, La Arboledako meategietan, Sondikako aireportuan, Gernika eta Zornotzako berreraikuntzetan, Sukarrieta-Bermeo bur- dinbidean, edota Babcock-Wilcox lantegian aritu ziren, besteak beste. Araban su- rrealista xamar irudi lezakeen lanak egin zituzten presoek, Langraitzeko espetxearen eraikuntzan lan egin behar izan baitzuten. Gipuzkoan, bestalde, Ei- barren eta Zumarragan obra ezberdinetan egin zituzten lan, eta muga aldean Piri- nioen Defentsarako Batzordeak agindutako errepideak ireki zituzten: Jaizkibel mendira igotzekoa eta Nafarroa aldera Aiako Harrietatik pasatzen dena. Gure iker- keta dela eta, Nafarroako derrigorrezko lanak dira hobekien ezagutzen duguna, eta lurralde honetan gutxienez 10.000 prisionero aritu ziren lan ezberdinak egi- ten: Lesaka-Oiartzun, Irurita-Eugi, Egozkue-Iragi, Igari-Bidankoze-Erronkari erre-

¹⁰ Acosta, Gutiérrez Molina, Martínez Macías y del Río (2004).

¹¹ Estatu mailan preso- en lana erabiliz egin ziren lanen eta sistema hori erabili zuten enpresen ze- rrendak liburu hauetan aurki daitezke: Lafuente (2002) eta Acosta, Gutiérrez Molina, Martínez Ma- cías y del Río (2004). Hala ere, gai honen inguruko estatu mailako ikerketa oraindik bukatu gabe dago eta beste asko dira derrigorrezko lanen bitartez egindako obrak.

pideetan; Altsatsun, Iruñean eta Castejónen trenbidean; Auritzen, Erratzun, Amaiurren, Etxalarren eta Beran mugako babeslekuetan, edota Ablitaseko aerodromoan, besteak beste.¹²

4. Hotza, gosea eta tratu txarrak. Infernua Erronkarin dago

Burua atera eta zaindarien lapikoa dagoen aldera begiratzen dut. Horietako bi suaren beroaren ondoan daude bilduak, eta ni alanbraden aldera ateratzen naiz, isilik. Dena beltz beltza dago. Zaindariak suaren ondoan mantentzen dira. Oihala eskuineko besoan gorde eta lurrean etzanda gelditzen naiz, buruz gora. Arrastaka alanbradaren azpian sartzen naiz, eta lehenengo alanbrearen puntak begien gaitetik altxatzen ditut. Ukondoaz baliatuz bigarren alanbrera ailegatzen naiz, eta hori ere altxatzen dut, arrastaka jarraitzen dudalarik. Estropezu egiten naiz, eta bota hirugarren alanbrean trabaturik gelditzen da. Oina jiratu egiten dut, eta askatzen da. Kanporantz jarraitzen dut. Ez naiz jaikitzen; adi gelditzen naiz eta betiko isiltasuna mantentzen da, eta ni, ia arrastaka, alanbradatik urruntzen naiz. Oso makurturik ibiltzen naiz, poliki poliki, patata sorora ailegatu arte. Oihalean korapilo bat egiten dut, eta lurrean sartzen ditut eskuak. Biguna eta bustirik dago lurra. Sakonean bilatzen dut, nahiko ona den patata bat topatu arte. Arakatzeari ekiten diot berriro eta patata gehiago ateratzen dira, oihala betetzen dudana arte. Orduan buztina kentzen dut eskuetatik, eta zaindariak ondoan dituen suari begiratzen diot. Presaka bueltatzen naiz alanbradara. Patatak dituen oihala barru aldera sartzen dut eta gero ni, arrastaka, lehenengo maniobra errepikatzen dut, kanpamenduan berriro sartzeko¹³. (Mariano Cantalapiedra, Santurtzi)

Gosearen aurkako borroka eraman behar izan zuten prisioneroek, eta horretarako arrisku ezberdinak hartu behar izaten zuten, Marianok kontatzen duen bezala. Azken batean, errepide horretan lanean ibili zirenei elkarrizketa egin diegunean, gosea da beti eta laster agertzen den gaia, froga dira Antonio, Félix eta Andrésen hitzak horren froga izanik:

"Bidankozen egun asko ematen genuen jan gabe eta beste batzuetan biontzako platano eta ogi puska bana. Pentsa ze nolako marrazkiak egin behar ziren zati berdinak lortzeko, askotan ostikadaka bukatzen genuen... Gosea zure buruan errepikatzen den musika bat bezalakoa zen". (Felix Padín, Bilbao-Bizkaia)

"Lapikora hezurak baino ez zihoaz. Eta horietako bat harrapatuz gero... guzientzat ez zegoen hezurrik. Han gertatu zen, batek hezurra hortzikatu... gero bo-

¹² Franskismoan zehar Nafarroan egindako derrigorrezko lanen behin behineko mapa gure artikuluan ikus daiteke. Mapa osatuagoa bidean dugun liburuan agertuko da.

¹³ Jatorrizko testua: *Me asomo y miro hacia donde está el caldero de los guardianes. Hay dos arrimados al calor de la fogata y salgo para acercarme a las alambradas sin decir nada. Todo está más negro que la boca de lobo. Siguen los guardianes junto al fuego. Me meto la manga en el brazo derecho y me tumbo en el suelo tripa arriba. Arrastro el trasero hasta meter los pies en la alambrada. Levanto el primer alambre de espinos por encima de mis ojos. Me arrastro con mis codos hasta el segundo alambre que levanto y sigo arrastrándome. Tropezco y se engancha una bota en el tercer alambre, giro un poco el pie y se suelta, continuo hasta salir del otro lado. No me levante; escucho, sigue el mismo silencio, me doy vuelta, casi a rastras me alejo de la alambrada. Camino agachado, despacio hasta el patatal. Hago un nudo a la boca de la manga y meto los dedos en la tierra (...). Me doy prisa para llegar a la alambrada (...), y me tumbo para hacer la misma operación que cuando vine, pero a la inversa; saliendo en el interior del campamento.*

ta eta beste batek hezur bera hartu hortzikatzen jarraitzeko, gose handia baitzegoen. (Antonio Viedma, Galera-Granada)

"Oheratzen nintzenean okindegiarekin egiten nuen amets, gure gurasoan etxean laborariak ginen eta etxean oratzen zelako, (...) eta lanean ginela egiten genituen meriendekin egiten nuen amets. Goseak dagoenak... ogiaz pentsatu!, eta horrekin egiten nuen amets, tontakeria horiekin..." (Andrés Millán – Huéscar-Granada).

Dena den, gosea ez zen arazo bakarra izan. Azken batean derrigorrezko lanen sistemen helburu nagusienetakoa antifrankistak fisiko eta psikikoki hondatzea zen, eta horretarako lan baldintza negargarri horiek tresna politikoa bihurtzen ziren, diziplina gogor batekin batera.

Granadako Huéscar herriko Andres Millanek, Igarin, 6.BDSTen, emandako egonaldiaz zera oroitzen du: *"Animuak... galduta genituen. Busti den ganadua bezalakoa da, artzainak jo duelarik. Animurik batere ez, ez defentsarik, hain beldurturik zaude ezen berdin zaizun zer egiten duzun. Ez zegoen esperantzarik, ez askatasunik, ezta lagundu edo animurik emango zizunik ere. Heriotzaren kalezuloan dagoenarena bezalakoa da... heriotzaren zain dagoelarik".* Izan ere, batailoien kideen egoera txarraren arrazoia, lehen aipaturiko bizi-baldintza material kaskarrak ez ezik, ez obeditzeak ekar litzakeen ondorioen beldurra ere bazen. Bertzeak bertze, sorbaldari alantzez eutsitako harri zakuekin lan egin behar izatea, negu gorrian zipriztintzen zuten ur ontzi handiak garraiatu behar izatea edota batailoien barnean eredugarri ziren exekuzioak mehatxu suertatzen ziren adibideak ditugu, ahalik eta diziplinazko portaera gogorren lortzeko erabiltzen zirenak.

Zentzu honetan, aparteko zigorrak, bereziki jasotako tratu txarrak edo hilketak, normalki gertatzen ziren jazarpenak baino, etengabeko mehatxu gisa agertzen dira, arauak hitzez hitz betetzera behartzen zuelarik, beti ere beren zaintzan zeudenen bidegabeko boterearen menpe. Prisionero batzuek beren harridura adierazten dute holako tratua jasan izanagatik, Primo Levik *Si esto es un hombre* liburuan egindako gogoetarekin bat etorritik: *"Harridura sakon bat: nola izan daiteke posible gizon bat gorrotorik gabe jipoitzea?"* (1995:17).

Azken batean, batailoietako egonaldia antifaxistak makurrarazteko tresna gisa erabili zuen frankismoak. Obeditzea baino beste aukerarik ez zegoen, eta erresistentzia oso zaila zen, Manuel Soriano kontatzen zigun bezala:

"Ezin da deus onik ere kontatu, dena txarra zen eta. Altxatzen zarenetik lotara joan arte. Janaria, pertsona arrunta bati baino gutxiago; nahitaez eutsi behar zenion; protestatuz gero, jo; arrazoia bazenuen ere, berritoki ere jo. Zer erraten ahal da haiekin? Oso tratu txarra eta guk ez genuela deus txarrik egin. (...) Merezitu ez genuen gauza txarrik, baina horrela zenez, horrela zen. Eta eutsi behar zenion, hitz egiten bazenuen okerrago, ezin zenuen tutik erran. Eta jotzen bazintuzten, ba, burua makurtu, alde egin eta kito. Besterik ez zegoen". (Manuel Soriano, Galera-Granada).

Holako mendekotasun eta irainean bizi behar izan zuten batailoien kideek Espainia berrian zuten egoeraz jabetzeko, beren derrigorrezko "onbideratzeaz" in-

ongo zalantzarik izan ez zezaten. Ildo honetatik ere ulertu behar da himno frankistak abestu edo mezatara joan behar izatea.

Beldurra eta mesfidantza elkarrekin doaz jasotako testimonioetan. Zigorra-
rekiko beldurra dago baina baita ezezagunekin behar baino gehiago hitz egiteko
mesfidantza ere, salaketen eta salatarien beldur. Erregimena bizirauteko oinarrie-
tako bat, salaketarena, batailoien beraien barne zegoen, hain zuzen ere, non pri-
sioneroak edozeinekin hitz egitera ez ziren ausartzen. Izan ere, salatari sare
handia izateak (Pascual, 2001) bere funtzio nagusia bete zuen, zigor berbera pai-
ratzen ari zirenen artean konfiantza hondatzea eragin baitzuen, edozein talde
erantzuna ekiditez.

Ez da arraroa, baldintza hauetan, prisionero batzuk ihesaren aukera saiatzea.
Muga ez zegoen urrun, baina hala ere haraino ailegatzea ez zen kontu erreza, men-
diak ezagutu gabe, ahul eta indar gutxirekin. Gainera, mugaz bestalde II Gerra
Mundiala abian zegoen, eta bertan ere arriskuak nonahi zabaltzen ziren. Momen-
tuz, batailoien dokumentazioaren egoera dela medio, zaila da ihesaldien ikerketa
zehatza egitea, baina testigantzei esker dakigu kasu batzuetan ihesaldi arrakas-
tatsuak egon zirela. Beste kasuetan, berriz, bidean harrapaturikoek garesti or-
daintzen zuten saioa. Erronkarin prisionero bat hil zuten gau batean, ihesean
zebilela, eta zaindarien beste hiru erail zituzten, gutxienez, Bidankozen¹⁴.

Ikusten dugu, beraz, izuaren politikak, balizko salatarietako mesfidantzak
eta egoera fisikoak erabat baldintzatu zutela batailoien barneko erresistentzia.
Hala ere, taldeka, lagun artean, herriko ezagunen artean, prisionero askok topatu
zuten babesa, eta horrela zeukaten janari apurrak banatu ahal izan zuten. Gaine-
ra, senideek posible izan zutenean, garrantzi handikoak izan ziren hauek bidali-
tako dirua edota bazkari paketeak. Familia horien ahalegina eta erresistentzia
ezinbesteko laguntza izan ziren prisioneroek aurrera jarraitu ahal izateko. Gosea
kendu ez ezik, etsipenari aurre egin ahal izateko tresnak ziren, eta ezin dugu ahaz-
tu etsipena izan zela, azken batean, beren borrokoen helburu nagusia, Felixek go-
gorarazten duen bezala:

*"Gorriak akatu nahi zituzten, baina asko gelditzen gara, beren irainak ja-
san bagenituen ere eta gure buruak doilortu nahi izan bazituzten ere, ezin izan
zuten gu konbentzitu eta are gutxiago makurtu, gure uste sendoei eutsi genien eta
borrokan jarraitzen dugu"*(Felix Padín, Bilbao-Bizkaia).

5. 2004ko ekainaren 19a, ahanzturaren aurkako omenaldia

2004ko ekainaren 19an Santurtzitik Nafarroa aldera abiatu zen Mariano Can-
talapiedra bere iloba batekin, Bidankoze eta Igari artean egin zen omenaldian par-
te hartzera. 65 urte pasa ondoren, hara hurbildu ziren berriro hainbat prisionero
eta beren senide, haien omenez jarritako eskultura bat inauguratu eta ingurutik
zein urrutitik etorritako jendearen agur beroa jasotzeko.

1939 eta 1941 tartean prisioneroek irekitako bidetik kotxeak pasatzen dira
egun Igari eta Bidankoze tartean, baina horietako oso gutxik zekiten nola izan zen

¹⁴ Erailketa horien berri gure beste lan batean ematen dugu (Beaumont eta Mendiola, 2003)

egina errepidea. Ekainaren 19an, baina, azalpen plaka bat duen eskultura jarri zen Igari eta Bidankoze arteko lepoan, errepidea ireki zuten prisioneroen omenez.

Ekitaldi xumea izan zen, baina bertan azaldu zizkiguten esklabutza garaiko bere esperientziak. Batzuk momentu gogorrenak ekarri zituzten gogora; beste batzuk, berriz, humore eta ironia izan zuten lagun; batzuk erdaraz, eta beste batzuk, berriz, euskaraz; batzuk kontu kontari, eta beste batzuk, berriz, isilean, edota senideen laguntzarekin egin zuten berba; batzuk espreski prestaturiko idazkia irakurri zuten, eta beste batzuk, berriz, prisioneroen garaiko kanta abestu zuten. Inguruko herrietatik asko hurbildu ziren beren hitzekin sostengu ematera, eta beste batzuk, berriz, Euskal Herriko beste txokoetatik edota Andalucía urrunetik.

Izan ere, omenaldiak talde eta udaletxe ezberdinen sostengua izan zuen. Inguruan, Zaraitzuko ibarreko herri gehienek bat egin zuten ekimenarekin, eta hala egin zuten prisioneroen jatorriko beste udaletxe batzuk ere, Bizkaikoak (Sestao, Gernika...) zein Andalucíakoak (Alcalá la Real -Jaén-, edota Huéscar -Granada-). Nafarroako ia alderdi politiko guztiek, UPN izan ezik, beren adostasuna agertu zuten. Zoritzarrez, baina, salbuespenak mantentzen dira oraindik, eta Erronkari ibarreko udaletxe gehienek, Uztarroitze salbu, eta Nafarroako Partidu Popularrak, -UPNk-, inongo laguntzari uko egin diote omenaldiari. Iraganeko kontuak, dira, haien esanetan. Hala ere, lotsagarri gelditzen dira gizartearen aurrean, historiaren aurrean.

Honelako omenaldiekin urrats garrantzitsuak ematen dira denbora gehiegi isilpean mantenduak izan diren frankismoaren biktimen alde. Beste herrialdeetan, diktadura gogorren ondoren horien basakeriak ikertu dituzten batzordeak antolatu dira, eta publiko egin dira ondorioak. Espetxeak eta kontzentrazio eremuak museo eta dokumentazio zentroak bihurtu dira, ikerketa bultzatzeko, protagonisten testigantzak jasotzeko, eta belaunaldi berriek infernu horien berri izateko.

Hemen, baina, hasieran aipaturiko ahanzturaren erresuman mantendu nahi izan gaituzte agintariek, frankismoan zein trantsizio garaian¹⁵. Errepide, trenbide, espetxe, lantegi edota eskola asko faxismoaren krudelkeriaren lekuko izan ziren, baina gaur egun erabiltzen ditugunean, ezerk ez digu iraganaren berri ematen. Erronkariako eskolara doazen umeek ez dakite haien eskola askatasuna defendatu zutenentzako espetxea izan zela. Deustuko Unibertsitatean ikasten dutenek ez dakite eraikin bera kontzentrazio eremua izan zela Gerra Zibilean. Faxismoaren biktima askok, oraindik ere, haien barnean daramate, gordeta eta isildua, orduko sufrimendua.

Isiltasun horren aurka jaio zen *Memoriaren Bideak* izeneko elkarte Pirinio aldeko herrietan, eta isiltasun horren aurka antolatu zuen elkarte horrek Erronkari eta Zaraitzu ibarrak lotzen duen errepidean lan egin zuten prisioneroendako omenaldia. Askoren aldeko omenaldia izanik, santurtziar batzuen aldeko omenaldia ere izan zen, eta haxe dugu bertan irakurritako manifestua:

¹⁵ Errepresioaren memoriaren inguruko memoriari buruz, eta horren inguruan trantsizioan aurrera ateraziren politikei buruz oso interesgarria da Emilio Silva eta beste batzuk (2003) idatzitako liburua.

**65 urte eta gero,
haize askeek zuekin elkartzen gaituzte**

Gerra gogor batetik bizirik atera zineten, faxismoaren aurrean Errepublika defendituz, diktaduraren aurrean demokrazia defendituz; lurjabe handien aurrean lurraren banaketa; enpresarien zapalketaren aurrean langileen eskubideak; beldurra eta oskurantismoaren aurrean, sexuen arteko berdinketa, kultura eta alaitasuna aldarrikatuz; uniformizazioaren aurrean hizkuntz aniztasuna; armen arrazoiaren aurrean, pertsona eta herrien eskubideak, laburbilduz, barneko gatazkak eta akatsekin ere, bidezkoago eta askeago izango zen gizartea defendituz.

Gerra galduta, milioi bat pertsona inguru espetxea, erbestea edota heriotzarekin zigortuak izan ziren. 1939. urteko erdialdean, ia 100.000 prisionerok lan ezberdinak egiten zituzten penintsulan eta Ipar Afrikan, Batallones de Trabajadores delakoetan sarturik. Trenbidetan, errepidetan, lantegitan, meategitan... aritu zineten lanean, luze eta gogorra izan zen gerraostean zuen etsaiek hasitako gerraren hondamendiak berreraiki behar izan zenuten.

Duela 65 urte haran hauetara heldu zineten, eta hemen, esklabo bezala, mendi hauek zeharkatzen duen errepidearen kaxa ireki zenuten, Igari eta Bidankoze elkartzuz, Bidankoze eta Erronkari hurbilduz. Esklabo gisa lanean aritu zineten, bizitza baldintza kaxkarretan, gosez, hotzez, eta agintarien aurreko edozein desafioa golpeekin, zauriekin edota heriotzarekin zigortzen zuen diziplina gogorrez. 1939 eta 1941 bitartean bi mila prisionero inguruk errepidea honetan lan egin zenuten, eta horrez geroztik inoiz ez duzue zuen borroka eta sufrimendua aitortzen duen inongo giza errekonozimendurik jaso.

Gaur, 65 urte eta gero, zuen zigorraren gainean ezarritako isiltasuna hausteko hementxe gara berriro. Gogoan zaituztegu, eta horrela gure memoria, eta gure herrien zein haranen memoria ere, berreskuratzen dugu.

Pirineotako mendi eder hauen artean haizea aske dabilen honetan, askatasun eta edertasun hauek zuekin elkartzen gaituzte berriro. Esker aunitz, eta hurrengo artio!